

WPROWADZENIE

Literatura apokaliptyczna okresu Drugiej Świątyni stanowi ważne źródło badań współczesnych uczonych, którzy w swych pracach próbują dokonać precyzyjnego rozróżnienia takich pojęć, jak „apokalipsa”, „apokaliptyka”, „literatura apokaliptyczna”, „eschatologia apokaliptyczna”. W wielu pracach podejmuje się problematykę relacji literatury apokaliptycznej do eschatologii prorockiej oraz do literatury mądrościowej. Bada się także wpływy kultury babilońskiej i perskiej na rozwój apokaliptyki żydowskiej¹. Podział i klasyfikacja bardzo różnorodnej literatury apokaliptycznej stanowi wyzwanie dla badaczy. W roku 1979 uczeni z różnych ośrodków naukowych pod przewodnictwem Johna J. Collinsa wypracowali definicję literatury apokaliptycznej:

„[...] jest to rodzaj literatury objawionej zawierającej narracyjne ramy, w której objawienie dane człowiekowi dokonuje się dzięki mediacji istot nadziemskich odkrywających rzeczywistość transcendentną zarówno o charakterze czasowym o ile chodzi o eschatologiczne zbawienie, jak i o charakterze przestrzennym o ile chodzi o inny, nadprzyrodzony świat”².

W ożywioną dyskusję uczonych wpisuje się konferencja naukowa w ramach IV Jesiennych Międzynarodowych Dni Biblijnych zorganizowana przez Instytut Nauk Biblijnych KUL w dniach 22–23 października 2009 r., pod hasłem: „Pomiędzy Księgą Henocha a Apokalipsą św. Jana. Apokaliptyczny wymiar teologii wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa”. Celem tej konferencji była pogłębiona refleksja nad rozumieniem tekstów apokaliptycznych we wczesnym judaizmie i chrześcijaństwie. Poprzez wybór takiej tematyki konferencji środowisko biblijne chciało także uczcić 70. rocznicę urodzin ks. prof. dr hab. Ryszarda Rubinkiewicza, który jako Profesor Instytutu Nauk

¹ Wśród ważniejszych prac na ten temat, które ukazywały się począwszy od lat siedemdziesiątych XX w., można wymienić: K. Koch, *Ratlos von der Apokalyptik*, Gütersloh 1970; P.D. Hanson, *The Dawn of Apocalyptic*, Philadelphia 1975; J.J. Collins (red.), *Apocalypse. The Morphology of a Genre* (Semeia 14), Missoula 1979; P.D. Hanson (red.), *Visionaries and their Apocalypses*, London–Philadelphia 1983; J.C. VanderKam, *The Jewish Apocalyptic Heritage in Early Christianity*, Assen 1996; J.J. Collins, *The Apocalyptic Imagination. An Introduction to Jewish Apocalyptic Literature*, Grand Rapids 1998; C.C. Rowland, *Apocalyptic in History and Tradition*, Sheffield 2002; J.C. Reeves, *Trajectories in Near Eastern Apocalyptic: A Postbiblical Jewish Apocalypse Reader*, Atlanta 2005; R.J. Daly, *Apocalyptic Thought in Early Christianity*, Grand Rapids 2009.

² *Introduction. Towards the Morphology of a Genre*, in: J.J. Collins (red.), *Apocalypse. The Morphology of a Genre* (Semeia 14), Missoula 1979, s. 9: “genre of revelatory literature with a narrative framework, in which a revelation is mediated by an otherworldly being to a human recipient, disclosing a transcendent reality which is both temporal, insofar as it envisages eschatological salvation, and spatial insofar as it involves another, supernatural world”.

Biblijnych KUL przez wiele lat zajmował się badaniem literatury międzytestamentalnej.

Ksiądz Profesor urodził się 6 marca 1939 r. w Kielcach. W 1956 r. wstąpił do Zgromadzenia Salezjańskiego w Kopcu. 25 czerwca 1965 r. przyjął święcenia kapłańskie w Krakowie. W latach 1965–70 studiował na KUL, gdzie obronił doktorat z zakresu teologii biblijnej. W latach 1970–72 kontynuował naukę w Papieskim Instytucie Biblijnym w Rzymie, w 1978 uzyskał stopień doktora nauk biblijnych. W latach 1972–73 studiował w École Biblique et Archéologique Française w Jerozolimie; tam zdobył stopień *eleve titulaire de l'Ecole Biblique*. Od 1977 r. zatrudniony na KUL, gdzie w 1981 r. uzyskał habilitację, a w 1991 r. tytuł i stanowisko profesora. Przez wiele lat był kierownikiem Katedry Literatury Międzytestamentalnej i Nauk Pomocniczych Bibliistyki tegoż Uniwersytetu, a w latach 1988–2008 kierował Instytutem Nauk Biblijnych. Ksiądz Profesor był zaangażowany w prace gremiów biblijnych w kraju i za granicą. Był członkiem Papieskiej Komisji Biblijnej, prezesem Stowarzyszenia Biblistów Polskich, członkiem Komisji Episkopatu do Dialogu z Judaizmem, członkiem Centralnej Komisji ds. Tytułu Naukowego i Stopni Naukowych, członkiem Towarzystwa Naukowego KUL (w latach 1981–86 jako sekretarz generalny), członkiem Catholic Biblical Association, Associazione Biblica Italiana, Asociazione Biblica Salesiana, Studiorum Novi Testamenti Societas. W swojej pracy naukowej ks. prof. Rubinkiewicz poświęcił się w dużej mierze studiowaniu literatury apokaliptycznej, publikowaniu manuskryptów *Apokalipsy Abrahama* oraz badaniu relacji eschatologii *Księgi Henocha* do Nowego Testamentu³.

W konferencji wzięli udział wybitni znawcy literatury apokaliptycznej wczesnego judaizmu – prof. John J. Collins z Yale Divinity School oraz prof. James VanderKam z katolickiego uniwersytetu Notre Dame w Indianie. Ponadto uczestniczyli w niej profesorowie i wykładowcy z Instytutu Nauk Biblijnych KUL oraz naukowcy z innych ośrodków naukowych w Polsce.

Niniejszy zbiór wygłoszonych referatów pt. *Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa* wpisuje się w szeroki nurt badań historycznych, paleograficznych, filologicznych i teologicznych związanych z wczesnym judaizmem i chrześcijaństwem. W pierwszej części publikacji przedstawiona została problematyka kanonicznych i apokryficznych tekstów wczesnego judaizmu, zaś druga część książki zawiera opracowania dotyczące Apokalipsy św. Jana.

Całość otwiera tekst prof. Jamesa VanderKama na temat wczesnych apokalips żydowskich. Refleksja na temat współczesnych studiów nad apokaliptyką zostaje zilustrowana na przykładzie pierwszego rozdziału *Księgi Jubileuszów*. Podejmując kwe-

³ Zob. R. Rubinkiewicz, *Eschatologia Hen 9–11 a Nowy Testament*, Lublin 1984 (*Die Eschatologie von Henoch 9–11 und das Neue Testament*, Klosterneuberg 1984); tenże, *Apocalypse of Abraham. A New Translation and Introduction*, w: J.H. Charlesworth, *The Old Testament Pseudepigrapha*, New York 1983, vol. 1, s. 689–705; tenże, *L'Apocalypse d'Abraham en vieux slave*, Lublin 1987; tenże, *Geografia e archeologia biblica (flora e fauna biblica)*, Cremisan 1987; tenże, *Wprowadzenie do apokryfów Starego Testamentu*, Lublin 1987; tenże, *Apokaliptyka u progu ery chrześcijańskiej*, RBL 41(1988), z. 1, s. 51–59; tenże, *Kwestia cierpienia w apokaliptyce żydowskiej Starego Testamentu*, RT 44(1997), z. 1, s. 79–88; tenże (oprac.), *Apokryfy Starego Testamentu*, Warszawa 1999.

ścię początków literatury apokaliptycznej, autor wskazuje na jej związek z literaturą prorocką i mądrościową o charakterze wróżbiarskim. Wiele podobieństw pomiędzy funkcją proroka i wróżbiarza prowadzi autora do wniosku, że tradycję apokaliptyczną można tłumaczyć jako rozwinięcie tematyki przynależącej do mądrości antycznej (wróżbiarskiej) i przeniesienie jej na obszar eschatologii. Poprzez analizę dwóch wyrażeń: „tablice niebieskie” oraz „świadectwo”, pojawiających się na początku *Księgi Jubileuszów*, autor ukazuje sposób redakcji tekstu apokaliptycznego. Wysuwa on wniosek, że wczesne apokalipsy żydowskie oparte były na tekstach biblijnych, które autorzy interpretowali tak, aby wydobyć z nich tajemnicze znaczenie. Próbowali oni odczytać Boże orędzie ukryte w tekstach biblijnych, aby przekazać je współczesnym jako orędzie nadziei.

Profesor John J. Collins bada motyw „wstępowania do nieba” we wczesnych apokalipsach żydowskich w kontekście opowiadań pochodzących ze starożytnego Bliskiego Wschodu oraz starożytnego Izraela. Autor analizuje najstarsze żydowskie opowiadanie o podróży do zaświatów, które zawarte jest w *Księdze Czuwających* (1 Hen 1–36) oraz motywy wniebowstąpień zawarte we wczesnych tradycjach o Henochu, Mojżeszu i Lewim. Szczególnie zwraca on uwagę na trzy główne powody niebiańskich podróży, widoczne już w przekazach mezopotamskich: uzyskanie aurytety, osiągnięcie wiedzy niedostępnej zwykłemu śmiertelnikowi oraz uzyskanie nieśmiertelności. Zdaniem autora, pogląd, że śmiertelni mogą przechodzić ze sfery ziemskiej do sfery niebiańskiej, skutkowałą przemianą tradycyjnej wizji świata starożytnego Bliskiego Wschodu i Izraela oraz miały ogromne konsekwencje dla rozwoju chrześcijaństwa.

Ksiądz Wojciech Pikor podejmuje próbę weryfikacji, czy słuszne jest kwalifikowanie prorocstwa o Gogu jako tekstu protoapokaliptycznego. Analizuje trzy aspekty wyroczni o Gogu: a) struktury czasowe przyszłości przez nią zapowiadane; b) wymiar kosmiczny wydarzeń związanych z osobą Goga; c) kontekst mitologiczny tego prorocstwa. Ezechiel jako pierwszy wprowadza do eschatologii prorockiej nowy wymiar czasu, który wykracza poza ramy historyczne, stając się kategorią transcendentalną. Historia kulminuje w ostatecznym triumfie Boga nad siłami zła reprezentowanymi przez Goga, co jawi się już jako wydarzenie poza obecnie dostępnym wymiarem czasu i przestrzeni. Zapowiadane w prorocztwie o Gogu wydarzenia mają charakter kosmiczny, uniwersalny. Sięgnięcie do tradycji mitologicznej pozwala Ezechielowi na posłużenie się koncepcją świata, która zdradza pewne cechy dualistyczne. Nieprzyjaciel z północy zostaje – inaczej niż w prorocztwach wcześniejszych – oderwany od realiów historycznych i wyraża metahistoryczną siłę zła, która może zostać pokona w sposób definitywny tylko przez Boga. Mitologiczny konflikt z chaosem zostaje poddany procesowi eschatologizacji i zapowiada wprowadzenie w świecie trwałego porządku ustalonego przez Boga. Prorocztwo o Gogu stanowi zatem – zdaniem autora – wyraźny krok w kierunku eschatologii apokaliptycznej, rozwijanej już przez proroków powygnaniowych (por. Iz 24–27; Jl 4; Za 14).

Ksiądz Dariusz Iwański bada motyw aniołów jako wystawienników i oskarżycieli w *Pierwszej Księdze Henocha*. Analizuje on tzw. modlitwę wstawienniczą archaniołów (1 Hen 9,4–11). Michał, Gabriel, Suriel i Uriel interweniują u Boga, prosząc Go, by ulżył doli ludzi, poddanych zagładzie wskutek niszczycielskiej działalności

gigantów – potomstwa upadłych aniołów i kobiet. Ich modlitwa ma jednocześnie charakter oskarżenia i wezwania Boga do osądzenia złoczyńców.

Ks. Marek Parchem zajmuje się motywem wojny eschatologicznej w *Apokalipsie zwierząt* (1 Hen 90,13–19), której rezultatem jest pokonanie i ostateczne unicestwienie wszystkich wrogów Izraela. Wojna ta jest wydarzeniem bezpośrednio poprzedzającym sąd (1 Hen 90,20–27) oraz chwalebne odrodzenie Izraela (1 Hen 90,28–36), a następnie odnowienie całej ludzkości (1 Hen 90,37–38). Tekst w 1 Hen 90,13–19 wskazuje na złożony proces jego powstania. Świadczy o tym istnienie dwóch paralelnych opisów wojny, co sugeruje późniejsze poszerzenie oryginalnego materiału (ww. 13–15 i ww. 16–18). W aktualnej, zachowanej formie tekst prezentuje walkę prowadzoną w czasach machabejskich (ww. 13–16), która przybiera znamiona wojny o charakterze eschatologicznym (ww. 17–19). Wojna rozgrywająca się między siłami dowodzonymi przez barana (= Juda Machabeusz) a dzikimi zwierzętami i ptakami (= narody pogańskie) kończy się zwycięstwem owiec (= Izraela). Tryumf Izraela staje się możliwy dzięki militarnej interwencji Pana owiec (= Boga). Podobna zmiana perspektywy czasowej, mianowicie przejście od wydarzeń historycznych do rzeczywistości eschatologicznej, pojawia się w innych tekstach powstałych w okresie Drugiej Świątyni (np. Dn 7–12; 1QM). Dla autora/redaktora 1 Hen 90,13–19 walki Judy Machabeusza z wrogami stają się antycypacją wojny eschatologicznej, w której zwycięstwo odniesione przez Izraela jest rezultatem uczestnictwa w niej Boga.

Ksiądz Henryk Drawnel analizuje nauczanie i tożsamość upadłych aniołów w *Księdze Czuwających* (1 Hen 6–11) w kontekście religijnym i społecznym Babilonii okresu perskiego i hellenistycznego. Mit o upadłych aniołach w *Księdze Czuwających* przypisuje początek zła na świecie aniołom określanym jako „czuwający”, którzy zstępując z nieba na ziemię, wchodzą w związki seksualne z kobietami, z których to związków rodzą się giganci, przyczyna przemocy i rozlewu ludzkiej krwi. „Aniołowie czuwający” ponadto przekazują ludzkości wiedzę dotyczącą wytapiania metali, magii oraz astrologii. Prawzorów, na których opierali się pisarze żydowscy w kompozycji tego mitu, współcześni naukowcy poszukują w mitologii greckiej, zwłaszcza upatrują ich w micie o Prometeuszu. Ksiądz Drawnel skupia się na analizie aramejskich terminów zawartych w 1 Hen 8,3, które tworzą listę rodzajów wiedzy przekazanej przez „aniołów czuwających” ludzkości. Analiza terminów aramejskich wykazuje, że lista ta jest silnie powiązana z kulturą i religią Babilonii okresu perskiego i hellenistycznego. Wydaje się więc, że mit o upadłych aniołach jest żydowską reakcją na politeistyczną kulturę i religię starożytnej Babilonii, a w upadłych aniołach należy widzieć głównych twórców i nauczycieli kultury babilońskiej.

Ksiądz Mirosław S. Wróbel analizuje tekst *Apokalipsy Ezdrasza* na temat znaków towarzyszących czasom eschatologicznym (4 Ezd 5,1–13; 6,11–28). Umieszczenie tego tekstu w szerszym kontekście *Apokalipsy Ezdrasza* oraz interpretowanie go w świetle literatury biblijnej i apokryficznej pozwala lepiej zrozumieć idee apokaliptyki żydowskiej, które przeniknęły do myśli chrześcijańskiej. Głębsza analiza tekstów apokaliptycznych w *Apokalipsie Ezdrasza* odsłania podobieństwa i różnice pomiędzy różnymi nurtami apokaliptyki judaizmu okresu Drugiej Świątyni i rodzącego się z niego chrześcijaństwa.

Ks. Antoni Tronina prezentuje jedno z nielicznych zachowanych do dziś pism diaspory egipskiej, *Testament Joba*. Przedstawione w artykule argumenty pozwalają przyjąć, że utwór ten powstał u schyłku ery przedchrześcijańskiej, podobnie jak *Testament Abrahama* i powieść *Józef i Asenet*. Nieco wcześniej (połowa II w. przed Chr.) dokonano w Aleksandrii greckiego przekładu Księgi Hioba. W oparciu o ten przekład, nasycony duchowością ówczesnej apokaliptyki, powstał utwór dramatyczny zatytułowany *Testament Joba*. Przedstawia on, w ramach gatunku literackiego popularnego w judaizmie palestyńskim, atrakcyjną duchowość sekty terapeutów wzbogaconą elementami mistyki *Merkaby*.

Ksiądz Mariusz Szmajdziński dokonuje analizy i przekładu utworu zatytułowanego *Apokalipsa Adama*. Utwór ten prezentuje sekretne objawienia i pouczenia przekazane przez Adama swemu synowi Setowi, które miały być zachowane dla przyszłych pokoleń. Adam opisuje najpierw swój upadek w raju, a następnie ukazuje pochodzenie specjalnego rodzaju ludzkiego i jego walkę z bogiem-stwórcą, który podejmuje próby jej wyniszczenia (powódź, ogień i zniszczenie świata). Wszystkie te wydarzenia opierają się na pierwotnym gnostyckim micie i prehistorii biblijnej. W końcowej części tej walki zstępuje z nieba „Iluminator Wiedzy”, który pomaga potomkom Adama, przynosząc im światło. Dzięki temu mają oni większą wiedzę i możliwość poznania prawdziwego boga. To ostatecznie doprowadza do podziału ludzkości na dwie grupy: jedna opowiada się za bogiem-stwórcą, a druga za bogiem prawdziwym. *Apokalipsa Adama* reprezentuje więc gnostycyzm o judaistycznych korzeniach. Obecnie jej znany tekst, zachowany w przekładzie koptojskim, pochodzi z biblioteki w Nag Hammadi.

W drugiej części niniejszej publikacji zostały zebrane teksty dotyczące badań nad Apokalipsą św. Jana. Ks. Paweł Podeszwa zajmuje się badaniem terminu „mądrość” w Apokalipsie św. Jana w kontekście Księgi Mądrości, literatury qumrańskiej oraz literatury apokaliptycznej (*1 Księga Henocha*). Pragnie ukazać wpływ tych tradycji na rozumienie pojęcia *mysterion* w Apokalipsie poprzez wydobycie elementów wspólnych tym tekstom, a także ukazuje specyfikę ujęcia Janowego.

Ksiądz Ryszard Kempniak bada przesłanie Apokalipsy św. Jana na temat wolności. Analizując tekst ostatniej księgi Nowego Testamentu, autor wskazuje na kilka wymiarów wolności. Najpierw wolność to uwolnienie od grzechu (Ap 1,5). Chrystus dokonał tego dzieła „przez swą krew”. Następnie wolność chrześcijanina to także wolność od oddziaływania i wpływów szatana. Widać to szczególnie w Ap 12, gdzie szatan i jego zakusy wobec wierzących stanowią jeden z głównych wątków apokaliptycznej relacji. Wolność od skutków działań szatana nie oznacza, że nie ma on zupełnie dostępu do wierzących, lecz że nie ma wpływu na pewne obszary ich egzystencji. Wolność ta, wyraża się głównie w walce z szatanem oraz uczestnictwie w zwycięstwie Baranka (por. Ap 12,11). W końcu wolność, którą głosi Apokalipsa, to także „wolność do”. Autor Apokalipsy wskazuje na możliwość chrześcijańskiej samorealizacji pomimo nieprzyjaznych działań ze strony świata. Cierpienie, prześladowanie i śmierć nie są więc dla wierzącego siłą niszczącą i dlatego może je przyjąć ze spokojem, w którym znajduje wyraz jego chrześcijańska wolność.

Siostra Joanna Nowińska bada problematykę wojny dobra ze złem w przekazie Apokalipsy św. Jana. Problematyka ta rozwija się spójnie i konsekwentnie w całej

księdze. Opis sposobów walki ukazuje jej kosmiczny wymiar. Ostateczna interwencja Stwórcy, prowadząca do definitywnego zakończenia wojny ze złem, jest kilkakrotnie zapowiadana w tekście, a zostaje niejako spowodowana brakiem nawrócenia mieszkańców ziemi, a tym samym rozszerzeniem działalności szatana. Zaskakujący jest kontrast między militarnymi przygotowaniem szatana do bezpośredniego starcia a zachowaniem armii Boga. Dwie końcowe batalie dobra ze złem także diametralnie różnią się od wcześniejszych etapów wojny.

Michał Wojciechowski podejmuje tematykę etyki Apokalipsy św. Jana, mimo że niektórzy uczeni nie dostrzegają przesłania etycznego w jej tekście. Nowsze badania jednak pozwalają odkryć w Apokalipsie nauczanie moralne. Po pierwsze, Apokalipsa ma pewne założenia metaetyczne. Apokaliptyczna antropologia przyjmuje ostrą granicę między dobrem a złem oraz między dobrymi i złymi. Sąd Boży ujawni dobitnie tę różnicę, co jest równoznaczne z oceną moralną. Eschatologia Apokalipsy wiąże więc soteriologię z etyką, gdyż uzależnia zbawienie od postawy moralnej. Eschatologia odnosi też w ten sposób etykę do Boga (i Chrystusa) jako idealnego punktu odniesienia i sędziego, podobnie jak to czyni cała Biblia. Po drugie, Apokalipsa – podobnie jak inne księgi Biblii – zawiera liczne wskazania szczegółowe dotyczące postawy moralnej: nawiązuje do pewnych przykazań, wymienia cnoty i wady, napomina, skłania do dobrego postępowania oraz odnosi tę etykę także do polityki.

Treść ostatniego artykułu łączy się z tematyką konferencji – Biblia a moralność – zaplanowanych w ramach kolejnych V Jesiennych Międzynarodowych Dni Biblijnych. Szczególną inspiracją w tej dziedzinie, a zarazem głównym punktem odniesienia jest najnowszy dokument Papieskiej Komisji Biblijnej *Biblia a moralność. Biblijne korzenie postępowania chrześcijańskiego*.

ks. Mirosław S. Wróbel

Lublin–Jerozolima, 6 sierpnia 2010 r. – Święto Przemienienia Pańskiego